

با قطار خوک در بیت المقدس پی منه (تأملی بر بیتی از خاقانی شروانی)

دکتر مجتبی مجرد^۱

چکیده

خاقانی شروانی شاعری دیرآشنا و یکی از سراینندگان طراز اول ادبیات فارسی است. در سرتاسر دیوان شعر وی اشارات فراوانی به اصطلاحات گوناگون علوم و فنون متداول عصر شاعر به چشم می‌آید. علاوه بر این، اشارات تاریخی و مذهبی نیز نمود مشخصی در شعر خاقانی دارد. تلمیحات وی به داستان‌ها و روایات قرآنی و اسلامی نشان می‌دهد که وی بسیاری از اشارات و روایات مذهبی را پیش چشم داشته، در جای مناسب از آن‌ها بهره گرفته است. این مقاله به بررسی بیتی از قصیده خاقانی در نعت پیامبر اکرم (ص) می‌پردازد. بیت مزبور اشاره به دو واقعه تاریخی و مذهبی دارد، اشاره تاریخی مصرع دوم بیت را عموم شارحان خاقانی دریافته‌اند، لیکن هیچ یک از شارحان تا کنون به اشاره تاریخی مصرع نخست این بیت پرداخته‌اند.

کلیدواژه‌ها: خاقانی، پیامبر اکرم، مسیح، بیت المقدس، خوک.

مقدمه

افضل‌الدین بدیل بن علی نجار معروف به خاقانی شروانی (۵۲۰-۵۹۵ ق.) از شعرای طراز اول ادبیات فارسی در قرن ششم هجری است. وی را شاعری دیرآشنا خوانده‌اند؛ زیرا مضامین اشعارش گاه چنان در لفافه عبارت‌پردازی‌ها و صنعت‌سازی‌ها می‌پیچد که برای فهم معنی یک بیت باید مدت زیادی درنگ و تأمل نمود. خاقانی علاوه بر احاطه به علوم متداول زمان خود مانند طب، نجوم و فلسفه، از وقایع تاریخی و مذهبی نیز مطلع بوده، در بسیاری از ابیات و اشعارش به این وقایع اشاره کرده است.

آنچه در این مقاله بررسی خواهد شد، شرح بیتی از قصیده نخست دیوان خاقانی است. این قصیده که در توحید و مدح پیامبر اکرم (ص) سروده شده است با مطلع:

جوشن صورت برون کن در صف مردان درآ دل طلب، کز دار ملک دل توان شد

پادشا

آغاز می‌شود (خاقانی، ۱۳۸۸: ۱). بیت دوازدهم این قصیده- که به صورت‌های دیگری نیز در اشعار خاقانی ذکر شده است- اشاره به دو روایت مذهبی- تاریخی دارد که در ادامه به بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

بررسی اصالت بیت

صورت بیت مذکور در دیوان خاقانی به تصحیح ضیاءالدین سجادی چنین است:

با قطار خوک در بیت‌المقدس پی منه با سپاه پیل بر درگاه بیت‌الله میا
(همان)

این بیت در تمامی دیوان‌های مصحح خاقانی از جمله دیوان خاقانی به تصحیح علی عبدالرسولی، دیوان خاقانی مطابق نسخه خطی ۷۶۳ هجری با مقدمه بدیع‌الزمان فروزانفر و دیوان خاقانی ویراسته جلال‌الدین کزازی موجود است. بنابراین نباید شکی در اصالت و انتساب آن به خاقانی شروانی وجود داشته باشد. ضمن این که ابیات مشابه دیگری نیز در دیوان خاقانی وجود دارد که بدان‌ها اشاره خواهیم کرد.

مصرع دوم بیت در تمامی دست‌نویس‌ها و تصحیحات مذکور یکسان بوده و فقط در مصرع اول اختلافی جزئی وجود دارد. در تصحیح ضیاءالدین سجادی، مصرع اول به صورت «با قطار خوک در بیت‌المقدس پی منه» آمده است؛ در حالی که مطابق نسخه‌بدل‌ها، دست‌نویس پاریس که یکی از دست‌نویس‌های اصلی در تصحیح ضیاءالدین سجادی بوده و در قرن نهم هجری کتابت شده است به جای «پی منه»، ضبط «پا منه» داشته است (همان). سایر دست‌نویس‌های مورد استفاده وی- دست‌نویس بریتیش میوزیوم لندن مورخ ۶۶۴، دست‌نویس صادق انصاری مکتوب در قرن هفتم و دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای ملی احتمالاً مکتوب در اواخر قرن ششم یا اندکی پس از آن- ضبط «پی منه» دارد. در دیوان خاقانی تصحیح علی عبدالرسولی، دیوان خاقانی مطابق نسخه خطی ۷۶۳ هجری و دیوان خاقانی ویراسته میرجلال‌الدین کزازی، مصرع اول به صورت «با قطار

خوک در بیت المقدس پا منه» ضبط شده است (خاقانی، ۱۳۵۷/۲۵۳۷: ۲؛ خاقانی، ۱۳۸۹: ۳؛ خاقانی، ۱۳۵۷، ۱: ۹). با توجه به قدمت و اصالت دست‌نویس‌های مورد استفاده در تصحیح ضیاءالدین سجادی و همچنین با توجه به اتفاق سه دست‌نویس کهن که همگی در قرن هفتم کتابت شده است، به نظر می‌رسد ضبط «پی منه» در مصرع اول، از ضبط «پا منه» اصیل‌تر باشد.

شروح بیت

پیشتر اشاره شد که قصیده نخست دیوان خاقانی در توحید و مدح حضرت خاتم الانبیاء (ص) است. این قصیده دو مطلع دارد؛ محتوای کلی مطلع نخست، نعت و ستایش پیامبر اکرم و درونمایه مطلع دوم، گله و شکایت از روزگار و مردم زمانه شاعر است. خاقانی در ابیات دهم تا دوازدهم این قصیده، مخاطب را به عزلت و فقر و نهی از هوا و هوس دعوت می‌کند:

بر در فقر آی تا پیش آیدت سرهنگ عشق گوید ای صاحب خراج هر دو گیتی مرحبا
شرب عزلت ساختی از سر ببر آب هوس باغ وحدت یافتی از بُن بکن بیخ هوا
با قطار خوک در بیت المقدس پی منه با سپاه پیل بر درگاه بیت الله میا
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۱)

مصرع دوم بیت آخر، چنان که همه شارحان اشاره کرده‌اند، تلمیحی دارد به ماجرای سپاه پیل سوار ابرهه که به قصد ویران کردن خانه کعبه عزم مکه کردند، اما پیش از رسیدن به مکه توسط پرندگان «ابابیل» سنگ‌باران و نابود شدند. این ماجرا در سوره فیل به صورت موجز ذکر شده و مفسران مسلمان به تفصیل آن را شرح و بسط داده‌اند (برای نمونه، رک: فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳۲: ۲۸۸-۲۹۴؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ ق، ج ۲۰: ۴۰۱-۴۱۴).

درباره مصرع اول، شارحان خاقانی نظرات گوناگونی ابراز کرده‌اند. محمد بن داود بن محمد بن محمود علوی شادی آبادی که در دربار ناصرالدین خلجی (۹۰۶-۹۱۶ ق.) می‌زیسته و چهل و چهار قصیده خاقانی را شرح کرده است، در ذیل این بیت می‌نویسد: «و قصه مصرع اول آن است که در ایام جاهلیت، ترسایی خوکان می‌چرانید و آن خوکان را در

بیت المقدس نگاه می‌داشت. چون چندی بر این برآمد، پیغامبری مبعوث شد و آن ترسا را زجر و منع کرد و خوکان را از بیت المقدس بیرون کرد و معبد اهل اسلام ساخت و قصه مصرع دوم آن است ...» (شادی‌آبادی، [بی‌تا]: ۸۹ الف). به نظر می‌رسد این داستان را شارح یا کسان دیگری برای مصرع نخست بر ساخته‌اند و چنان که از فحوای کلام برمی‌آید، مبتنی بر هیچ روایت یا داستان تاریخی مشخصی نیست.

عبدالوهاب معموری متخلص به غنائی که در قرن یازدهم هجری شرحی بر مشکلات اشعار خاقانی نوشته است، این قصیده را ذکر کرده، اما بعد از شرح کوتاهی بر بیت اول، به سراغ بیت پانزدهم رفته و سپس ابیات پس از آن شرح کرده است. بنابراین مصرع مورد نظر ما که در بیت دوازدهم این قصیده جای دارد، از شرح عاری است. نگارنده برای اطمینان از این که مبدا نسخه مورد استفاده‌اش - نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی - افتادگی داشته باشد، به نسخه دیگر این اثر در کتابخانه ملی ایران نیز رجوع کرد و پس از آن مشخص شد که ابیات دوم تا پانزدهم این قصیده شرح نشده و شارح از آن‌ها چشم‌پوشی کرده است و این طریقه مرسوم شارح در سایر اشعار و قصاید است که فقط برخی از ابیات را شرح کرده است (رک: معموری، [بی‌تا]: ۲۴ ب- ۲۵ الف؛ معموری، ۱۳۳۳ ق: ۱۹ ب- ۲۰ الف).

در میان شارحان اخیر، مرحوم بدیع‌الزمان فروزانفر در ذیل بیت اشاره کرده است:

«بیت المقدس در اینجا اشاره به همان باغ وحدت و عالم مردان حق است، و خوک اشاره به هوای نفس و دوستی. اما روایتی نه چندان معتبر در تاریخ‌ها آمده که پس از حمله بخت‌النصر، دیری در حرم قدس خوک‌داری بر پا شده بود (!) مصرع دوم بیت اشاره به حمله ابرهه ... نظر خاقانی به این معنی است که با دلی که در بند دنیا است، به راه مردان حق نمی‌توان رفت» (استعلامی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۷۲). چنان که از فحوای سخن نیز برمی‌آید، ایشان در این باب به صورت احتمال نظر داده است، ضمن آن که منبع و مأخذ روایت نیز مشخص نیست. علاوه بر این‌ها، این روایت ارتباطی با مصرع خاقانی ندارد؛ زیرا خوک‌داری در بیت المقدس، با نوع بیان تهدیدگرانه خاقانی بی‌ارتباط است. خاقانی می‌گوید: اگر با قطار خوک در بیت المقدس درآیی به سرنوشت ابرهه دچار خواهی شد. اما

در روایتی که مرحوم فروزانفر نقل کرده است به هیچ عنوان این ارباب و تهدید وجود ندارد.

برخی از شارحان نیز بدون اشاره به واقعه یا حادثه خاصی در مصرع اول، صرفاً به تأویل واژه‌های خوک و بیت المقدس پرداخته‌اند. نویسنده بزم دیرینه عروس در شرح مصرع اول می‌نویسد: «قطار خوک کنایه از هواهای نفسانی به مناسبت پلیدی و کثیفی و توالی و در پی هم آمدن هواهای نفس. بیت المقدس کنایه از مقام وحدت و معرفت و عزلت» (معدن‌کن، ۱۳۷۲: ۱۵۰). نویسنده آتش‌اندر چنگ نیز به همین مقدار اکتفا کرده است که: «قطار خوک کنایتی است از رذایل نفسانی و صفات ذمیمه. بیت المقدس = قبله اول مسلمین» (ماحوزی، ۱۳۷۷: ۱۴۸).

نصرالله امامی مصرع اول بیت را با «ماجرای جنگ‌های صلیبی و نگره داشتن خوک در اماکن متبرکه بیت المقدس» مرتبط دانسته و افزوده است که این واقعه در روزگار خاقانی مشهور بوده و چون صلاح‌الدین ایوبی در سال ۵۸۵ قمری شهر بیت المقدس را از دست فرنگان خارج ساخت، «طبیعی می‌نماید که حوادث مربوط به اشغال بیت المقدس در شعر خاقانی که تقریباً معاصر صلیبیون بوده، انعکاس پیدا کرده باشد» (امامی، ۱۳۶۹: ۲۲۱؛ امامی، ۱۳۷۵: ۱۲۶). آقای دکتر برزگر خالقی نیز همین نظر را پذیرفته و در شرح دیوان خاقانی خویش آورده است (برزگر خالقی، ۱۳۸۷: ۳۹). اشکالاتی که بر مرحوم فروزانفر در این باره وارد بود، در اینجا نیز وارد است و این توضیح چیزی از مشکلات مصرع را حل نمی‌کند.

میرجلال‌الدین کزازی نیز در توضیح این بیت چنین آورده: «در این بیت دو چشمزد به دو رخداد تاریخی گنجانیده شده است، یکی داستان پیلان است ... دو دیگر با قطار خوک گام در بیت المقدس نهادن. چنان می‌نماید که این دو چشمزد به تازش تیتوس پور و سپازیان، امپراتور روم که به سال هفتاد میلادی به بیت المقدس در تاخت و آن را به تاراج برد و در آتش سوخت بازمی‌گردد. از آن پس یهودیان بر ویرانه‌های پرستشگاه، بر رنج‌ها و اندوهان خویش می‌مویدند» (کزازی، ۱۳۷۸: ۳). نویسنده خاقانی ستایشگر پیامبر و کعبه نیز همین نظر را پذیرفته و در ذیل مصرع مذکور آورده است (ساجدی، ۱۳۹۰: ۲۴). اما بر

نگارنده معلوم نشد که ارتباط این روایت با خوک و بیت‌المقدس چیست؟ مگر آن که بنا بر تقریر بدیع الزمان فروزانفر، معتقد شویم که پس از یورش، دیری در حرم قدس خوک‌داری بر پا شده بوده است؛ که در این صورت باز ایراداتی که پیشتر ذکر کردیم، بر این شرح وارد خواهد بود. این‌ها عموم اشاراتی است که شارحان خاقانی در باب مصرع نخست بیت ابراز داشته‌اند و برخی دیگر از شارحان و مصححان مانند ضیاءالدین سجادی، در این زمینه نظری ابراز نکرده‌اند.

خوک، مسیح و بیت‌المقدس

پیش از ورود به بحث اصلی یعنی شرح بیت خاقانی، بررسی ایات و عبارات همسان با مصرع نخست ضروری به نظر می‌رسد. با جستجو و کاوش در دیوان خاقانی درمی‌یابیم که اشاره به «خوک» و «بیت‌المقدس» در چند موضع دیگر نیز بیان شده است. این موارد عبارت‌اند از:

خود سپاه پیل در بیت‌الحرم گو پی منه خود قطار خوک در بیت‌المقدس گو میا

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۲۲)

چه خصم بر نواحی ملکش گذر کند چه خوک دم به مسجد اقصا برافکند

(همان: ۱۳۸)

خبث ما را بارگاه قدس دور افکنند از آنک خوک را محراب اقصا برتابد بیش از این

(همان: ۳۳۷)

تن چون رسد به خدمت و کی زبید از مسیح کاو خوک را به مسجد اقصی رها کند

(همان: ۸۴۹)

در منشآت خاقانی نیز اشارتی به این ماجرا رفته است: «پیل را در مسجد‌الحرام و خوک را در مسجد اقصا ره نتوان داد» (خاقانی، ۱۳۴۹: ۳۴۲). از مجموعه ایات و اشارات فوق برمی‌آید که رابطه معنایی «خوک» و «مسجد اقصی» رابطه‌ای متضاد است؛ بدین معنی که ورود خوک به مسجد اقصی منجر به نابودی آن می‌شود و شاعر همواره هشدار می‌دهد که خوک صفتان نباید به مسجد اقصی نزدیک شوند، زیرا این کار سبب هلاک آن‌ها خواهد

شد؛ همان گونه که نزدیک شدن ابرهه به خانه کعبه سبب هلاک او و سپاهیانش گردید. در بیت آخر، یک کلیدواژه دیگر نیز به «خوک» و «مسجد اقصی» اضافه شده است و آن کلیدواژه «مسیح» است. بر اساس بیت خاقانی، مسیح خوک را در مسجد اقصی رها نمی‌کند، بلکه آن را هلاک می‌سازد. تضاد میان «مسیح» و «خوک» را خاقانی در جای دیگری نیز به کار برده است:

هر خوک خواری بر زمین دهقان و عیسی خوشه چین

هر پشه‌ای طارم‌نشین، پیلان به سرما داشته

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۸۶)

بنابراین مجموع این ابیات در بردارنده یک معنای خاص است: ورود خوک به بیت المقدس موجب نابودی آن خواهد شد، همان طور که عزم ورود سپاه ابرهه به مکه سبب نابودی آن‌ها گشت؛ سپاه ابرهه توسط پرندگان ابابیل نابود گردید و خوک‌ها یا به تعبیر خاقانی «قطار خوک» توسط مسیح در مسجد اقصی و بیت المقدس نابود خواهد شد. اما آیا این ماجرا پشتوانه تاریخی یا مذهبی دارد یا از برساخته‌های ذهن و ضمیر خاقانی است؟ پیش از پاسخ به این پرسش، دوباره به بیت مورد بحث باز می‌گردیم:

با قطار خوک در بیت المقدس پی منه با سپاه پیل بر درگاه بیت الله میا

چنان که اشاره شد، این قصیده در مدح و ستایش پیامبر اکرم (ص) سروده شده است. مصرع دوم به صورت مستقیم به کعبه یعنی قبله مقدس مسلمانان مرتبط است. از سوی دیگر خاقانی دو مصرع را به گونه‌ای به کار برده است که به روشنی بیانگر نوعی تهدید و ارباب مخاطب است، بدین صورت که اگر با قطار خوک وارد بیت المقدس شوی، همان بلایی بر سرت خواهد آمد که بر سر سپاه پیل سوار ابرهه آمده است. بنابراین ورود خوک به بیت المقدس مرادف است با نابودی آن، و این نابودی چنان که پیشتر اشاره شد، بر اساس برخی دیگر از ابیات خاقانی توسط عیسی مسیح (ع) انجام می‌پذیرد.

کلید حل این مصرع روایتی است که از پیامبر اکرم درباره آخرالزمان و ظهور عیسی

مسیح نقل شده است.

این روایت که در متون حدیثی و تفسیری ذکر گردیده، در ذهن و ضمیر خاقانی یک مضمون سه‌بُعدی پدید آورده است که ابعاد آن عبارتند از: «خوک»، «بیت المقدس» یا «مسجد اقصی» و «مسیح». رشیدالدین میبدی که در روزگار خاقانی می‌زیسته است می‌نویسد: «و مصطفی (ص) گفت: شب معراج، عیسی را به آسمان دوم دیدم. و به آخر عهد این اُمّت به محراب بیت المقدس فرود آید، و دجال را هلاک کند و صلیب بشکند و خنزیر [= خوک] بکشد، و نصرت دین محمد کند» (میبدی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۱۴۱؛ نیز رک: همان، ج ۲: ۱۴۴ و ج ۹: ۱۷۹).

ماجرای نزول عیسی (ع) به بیت المقدس در آخرالزمان بسیار معروف و مشهور بوده و کم نیستند مفسران و محدثانی که به نقل آن پرداخته‌اند. محمد بن جریر طبری (۲۲۴-۳۱۰ ق.) صورت اولیه این روایت را بدین سان نقل می‌کند: «عن أبي هريره، قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه و سلم يقول: ليهبطن الله عيسى ابن مريم حكما عدلا و إماما مقسطا، يكسر الصليب، و يقتل الخنزير» (طبری، ۱۴۱۲ ق.، ج ۳: ۲۰۴؛ نیز برای صورت مفصل‌تر آن رک: حاکم نیشابوری، ۱۹۹۰ م.، ج ۲: ۶۵). ابوالفتوح رازی، مفسر برجسته شیعی که هم‌عصر خاقانی بوده است، این روایت را به صورت مفصل‌تری در تفسیر خود آورده است: «و ابوهريره روايت كرد از رسول- صلى الله عليه و آله- كه او گفت: ... پیغمبران برادرانند از مادران مختلف و دینشان یکی است. و اولی‌ترین مردمان به عیسی مریم منم که محمّد، برای آن که میان من و او هیچ پیغامبر نیست. و نزدیک آن است که از آسمان فرود آید، و او میان مردمان حکم کند به عدل. چون او را بینی، بشناسی او را؛ مردی است تمام خلق، سرخ اسپد، موی فرو گذاشته. پنداری که آب از موی او فرومی‌چکد و اگرچه تر نباشد؛ صلیب شکند و خوک را بکشد و جزیه فرونهد و مال بستاند و با کافران، بر اسلام قتال کند تا خدای تعالی در روزگار او همه ملت‌ها هلاک کند مگر اسلام...» (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ ق.، ج ۶: ۱۸۴؛ نیز رک: جصاص، ۱۴۰۵ ق.، ج ۵: ۲۷۱؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق.، ج ۲: ۹۰؛ ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ ق.، ج ۸: ۳۴۱).

روایت نزول عیسی به بیت المقدس در آخرالزمان و شکستن صلیب و کشتن خوک، در فرهنگ اسلامی مشهور بوده است. در عصر خاقانی نیز دو مفسر بزرگ یعنی رشیدالدین

میبدی و ابوالفتوح رازی در خلال تفاسیر فارسی خود این روایت را ذکر کرده‌اند. با توجه به مضمون این روایت، خاقانی در اشعار خویش کوشیده است تضادی معنوی میان خوک و بیت المقدس پدید آورد؛ بدین معنا که اگر کسی خوک صفتانه وارد وادی بیت المقدس شود، به دست عیسی (ع) هلاک خواهد شد و البته هلاکت وی بنا به فرموده پیامبر اکرم قطعی است. این روایت زیربنای تاریخی - مذهبی مضامینی است که در شعر خاقانی به کار رفته و در آن‌ها «خوک» و «بیت المقدس» و در مواردی «مسیح» حضور دارد.

نتیجه‌گیری

در ابیات و اشعار خاقانی شروانی، چشمزدهای فراوانی به وقایع تاریخی و مذهبی وجود دارد. یکی از این اشارات که در عصر شاعر، در میان عالمان، محدثان و مفسران رایج بوده، اشاره به وقایع آخرالزمان و نزول عیسی مسیح (ع) است. خاقانی با توجه به حدیثی که از پیامبر اکرم در باب چگونگی نزول عیسی (ع) در آخرالزمان روایت شده، یک مضمون چندبعدی در ذهن خویش پرورده که عناصر اصلی آن «خوک»، «بیت المقدس» و «مسیح» است. بر اساس این روایت، مسیح در آخرالزمان به بیت المقدس فرود می‌آید و صلیب می‌شکند و خوک می‌کشد. خاقانی نیز متناسب با این روایت، همواره خوک صفتان را تهدید می‌کند که مبادا در بیت المقدس و مسجد اقصی وارد شوند زیرا این کار سبب نابودی آن‌ها خواهد شد:

تن چون رسد به خدمت و کی زبید از مسیح کاو خوک را به مسجد اقصی رها کند
 خبث ما را بارگاه قدس دورافکند از آنک خوک را محراب اقصا برنتابد بیش از این
 با قطار خوک در بیت المقدس پی منه با سپاه پیل بر درگاه بیت الله میا

کتابنامه

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹ ق.). *تفسیر القرآن العظیم*. وضع حواشیه و علق علیه: محمدحسین شمس الدین. بیروت. دارالکتب العلمیه.

ابوالفتح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ ق.). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. به کوشش و تصحیح محمدجعفر یاحقی و محمدمهدی ناصح. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

استعلامی، محمد. (۱۳۹۰). *نقد و شرح قصاید خاقانی بر اساس تقریرات استاد فروزانفر*. تهران: زوار.

امامی، نصرالله. (۱۳۶۹). «رخسار صبح در آینه». *نشر دانش*. صص ۲۱۸-۲۲۲.

_____ . (۱۳۷۵). *ارمغان صبح: گزیده قصاید خاقانی شروانی*. تهران: جامی.

برزگر خالقی، محمدرضا. (۱۳۸۷). *شرح دیوان خاقانی*. تهران: زوار.

ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن ابراهیم. (۱۴۲۲ ق.). *الکشف و البیان عن تفسیر القرآن*. دراسة و تحقیق امام ابی محمد بن عاشور. بیروت: داراحیاء التراث العربی.

جصاص، احمد بن علی. (۱۴۰۵ ق.). *احکام القرآن*. تحقیق محمد صادق قمحاوی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

حاکم نیشابوری، ابوعبدالله محمد بن عبدالله (۱۹۹۰ م.). *المستدرک علی الصحیحین*. تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیة.

خاقانی، افضل‌الدین بدیل بن علی. (۱۳۸۸). *دیوان خاقانی شروانی*. به کوشش ضیاء‌الدین سجادی. تهران: زوار.

_____ . (۱۳۸۹). *دیوان خاقانی شروانی مطابق نسخه خطی ۷۱۳ هجری*. با مقدمه استاد بدیع‌الزمان فروزانفر. به اهتمام جهانگیر منصوری. تهران: نگاه.

_____ . (۱۳۷۵). *دیوان خاقانی*. ویراسته جلال‌الدین کزازی. تهران: مرکز.

_____ . (۱۳۵۷/۲۵۳۷). *دیوان خاقانی شروانی*. تصحیح علی

عبدالرسولی. [تهران]: کتابخانه خیام.

_____ . (۱۳۴۹). *منشآت خاقانی*. تصحیح و تحشیه محمد روشن. تهران:

دانشگاه تهران.

ساجدی، علی. (۱۳۹۰). *خاقانی ستایشگر پیامبر و کعبه*. مشهد: سخن‌گستر.

شادی‌آبادی، محمد بن داود. (بی‌تا). *شرح دیوان خاقانی*. دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره ۱۳۷۴۳.

طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق.). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار المعرفه.

فخر رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق.). *مفاتیح الغیب*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

کزآزی، میر جلال الدین (۱۳۷۸). گزارش دشواری های دیوان خاقانی. تهران: مرکز.

ماحوزی، مهدی. (۱۳۷۷). *آتش اندر چنگ: گزیده‌ای از دیوان خاقانی شروانی*. تهران: سخن.

معدن‌کن، معصومه. (۱۳۷۲). *بزم دیرینه عروس: شرح پانزده قصیده از دیوان خاقانی*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

معموری، عبدالوهاب. (بی‌تا). *شرح مشکلات اشعار خاقانی*. دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره ۴۱۱.

_____ . (۱۳۳۳ ق.). *شرح مشکلات اشعار خاقانی*. دست‌نویس کتابخانه ملی

ایران. شماره ۸۱۳۴۹۴

میبدی، رشیدالدین. (۱۳۷۱). *کشف الأسرار و عدة الأبرار*. به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت.

تهران: امیرکبیر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی